

Ұ. СӘМЕНҚЫЗЫ¹ , Р. ТҰРЫСБЕК² , СЕЛАМИ ФЕДАКАР³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты

(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: ulrap.samenkyzy@mail.ru

²филология ғылымдарының докторы, профессор

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: rst58@mail.ru

³доктор, профессор

Еге университеті

(Түркия, Измир қ.), e-mail: salami.fedakar@ege.edu.tr

Ә. НҮРПЕЙІСОВТИҢ «СОҢҒЫ ПАРЫЗ» РОМАНЫНДАҒЫ ТҰЛҒАНЫҢ КӨРКЕМДІК КОНЦЕПЦИЯСЫ

Аңдатпа. Қазіргі әдебиеттану ғылымында адам мен оған қатысты мәселелерді зерттеуде жанр, шығарманың құрылымы, идеялық мазмұнымен шектелмей, тұлғаның көркемдік концепциясы тұрғысынан қарастыру кең орын алып келеді. Мақалада қазіргі қазақ әдебиетінің көрнекті тұлғасы Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» роман-дилогиясындағы тұлғаның көркемдік концепциясы талданады. Шығарманың орындалуында, сюжеттік-композициялық құрылымында, тіл ерекшелігінде автордың «доминанттық» орын алатыны сөзсіз. Алайда, көркем туындының шартына сәйкес, жазушының бүкіл авторлық позициясының бас кейіпкерге жүктелуі табиғи құбылыс. Тұлғаның көркемдік концепциясын тануда мақалада осы шартқа баса көңіл бөлінді. Ой ағымына құрылған романда Жәдігер-Бәкизат-Әзім арасындағы психологиялық тартыс жеке бас құндылықтарымен ғана өлшенбейді, ХХ ғасырдың 60–80-жылдарындағы Арал теңізі проблемасымен жалғасқан.

Экологиялық апаттың адамзатқа зардабы мен адам қолымен жасалған қиянатқа табиғаттың қайтарма жауабы, әсіресе, романда Жәдігер басқарған балықшылар басындағы ауыр ситуациялармен бірлікте өткір суреттеледі. Жанкештілік пен жауапкершілік, туған жерге деген шексіз сүйіспеншілік – автор-Жәдігер-Еламан («Қан мен тер» трилогиясы) тұлғаларын байланыстыратын құндылықтар. Шектен шыққан қиянатқа, көрсоқырлыққа төзбеу – олардың ортақ ұстанымдары. Қаһармандардың қиын сәтте өзін-өзі тануға ұмтылысы, өмірге деген өзіндік көзқарас пен берік байлам, қоғамдағы адамның орны кейіпкерлердің тағдыры аясында көркемдік шешімін тапқан. Романдағы теңіз бейнесі хронотоптық және жинақтаушылық қызмет атқарған. Көркем уақыттың өзіндік ерекшелігі дараланған. Өмір мен өлім беттескен сең үстіндегі айқас сәттері образдардың адамдық тұлғасын ашып қана қоймайды, сонымен қатар олардың өмір туралы түсініктеріне өзгерістер әкеледі. Ғылыми мақалада романның осындай көркемдік ерекшеліктері талдау объектісіне алынды.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Сәменқызы Ұ., Тұрысбек Р., Селами Федакар. Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романындағы тұлғаның көркемдік концепциясы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №2 (128). – Б. 137–152. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.11>

***Cite us correctly:**

Samenkyzy U., Turysbek R., Selami Fedakar. A. Nurpeiisovtin «Songy paryz» romanynyday tulganyn korkemdik koncepciiasy [The Concept of Personality in the Novel «Final Respects (Songy paryz)» of A. Nurpeisov] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №2(128). – B. 137–152. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.11>

Кілт сөздер: тұлғаның көркемдік концепциясы, өмірмен байланыстылық, субъектілік және жинақтау, автор, көркем образ.

U. Samenkyzy¹, R. Turysbek², Selami Fedakar³

¹*PhD Doctoral Student of L.N. Gumilev Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: ulpan.samenkyzy@mail.ru*

²*Doctor of Philological Science, Professor
L.N. Gumilev Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: rst58@mail.ru*

³*Dr. Professor
Ege University
(Turkey, Izmir), e-mail: salami.fedakar@ege.edu.tr*

The Concept of Personality in the Novel «Final Respects (Songy paryz)» of A. Nurpeisov

Abstract. Not limited to the genre, the structure of the work and the ideological content in the study of man and related issues in the science of modern literature, the artistic concept of personality is also widely considered. The article analyzes the artistic concept of personality in the novel-dilogy of the outstanding figure of modern Kazakh literature A. Nurpeisov «Final respects» («Songy paryz»). Undoubtedly, the author occupies a «dominant» place both in the performance of the work, and in its plot-compositional structure, and in the peculiarities of the language. However, according to the terms of the work of art, it is a natural phenomenon that the entire author's position of the writer is assigned to the main character. The article emphasizes this condition when learning the artistic concept of personality. In the novel based on the flow of thought, the psychological conflict between Jadiger-Bakizat-Azim is not measured only by personal values, but continues with the problem of the Aral Sea in the 60–80s of the twentieth century.

The impact of an ecological catastrophe on humanity and the backlash of nature to human abuse are especially vividly depicted in the novel along with the plight of fishermen led by Jadiger. Dedication and responsibility, boundless love for the native land are the values that bind the personalities of the author–Jadiger-Elaman («Blood and Sweat» trilogy). Intolerance to excessive harm and blindness are their common positions. The desire of the heroes to self-knowledge in difficult times, their own attitude to life and determination, as well as the place of a person in society found an artistic solution in the destinies of the heroes. The image of the sea in the novel performed chronotopic and accumulative functions. The originality of the artistic time is individualized. Critical moments on the border between life and death not only reveal the human individuality of the characters, but also make changes in their understanding of life. Such artistic features of the novel are taken as an object of analysis.

Keywords: the artistic concept of personality, connection with life, subjectivity and generalization, author, artistic image.

У. Саменкызы¹, Р. Турысбек², Селами Федакар³

¹*PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казakhstan, г. Астана), e-mail: ulpan.samenkyzy@mail.ru*

²*доктор филологических наук, профессор
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казakhstan, г. Астана), e-mail: rst58@mail.ru*

³*доктор, профессор
Университет Еге
(Турция, г. Измир), e-mail: salami.fedakar@ege.edu.tr*

Художественная концепция личности в романе А. Нурпеисова «Последний долг (Соңғы парыз)»

Аннотация. В современной литературоведческой науке при изучении человека и связанных с ним вопросов широкое место занимает художественная концепция личности, не ограничиваясь жанром, структурой произведения и идейным содержанием. В статье анализируется художественная концепция личности в романе-дилогии выдающегося деятеля современной казахской литературы А. Нурпеисова «Последний долг (Соңғы парыз)». Несомненно, в исполнении произведения, сюжетно-композиционной структуре, специфике языка автор занимает «доминирующее» место. Однако, согласно условиям художественного произведения, естественно, что вся авторская позиция писателя закреплена за главным героем. В познании художественной концепции личности в статье особое внимание было уделено данному условию. В романе, построенном на потоке мысли, психологический конфликт между Жадыгером-Бакизатом-Азимом измеряется не только личными ценностями, но и продолжается проблемой Аральского моря 60-80-х годов XX века.

Последствия экологической катастрофы для человечества и ответная реакция природы на жесткое обращение человека, в романе особенно ярко изображены в единстве с тяжелым положением рыбаков во главе с Жадыгером. Самоотверженность и ответственность, безграничная любовь к родной земле – ценности, связывающие личности автора-Жадыгера-Еламана (трилогия «Кровь и пот»). Нетерпимость к чрезмерным злоупотреблениям, невежеству – их общие принципы. Стремление героев к самопознанию в трудную минуту, собственный взгляд на жизнь и решимость, место человека в обществе нашли художественное решение на фоне судеб героев. Образ моря в романе выполняет хронотопическую и обобщающую функции. Своеобразие художественного времени особо выделено. Моменты противостояния жизни и смерти во время отчаянной борьбы на ледоходе не только раскрывают человеческую индивидуальность образов, но и вносят изменения в их понимание жизни. В научной статье такие художественные особенности романа взяты в качестве объекта анализа.

Ключевые слова: художественная концепция личности, связь с жизнью, субъективность и обобщение, автор, художественный образ.

Кіріспе

Орыс әдебиеттану ғылымында тұлғаның көркемдік концепциясы өткен ғасырдың 50-60-жылдарынан бастап біршама жиі қарастырылғаны аңғарылады. «Тұлға концепциясы» деген терминді алғаш рет белгілі әдебиеттанушы ғалым Л.И. Тимофеев өз еңбегінде 1950-жылдардың орта кезінде қолданған. Бұрын әдебиеттану ғылымында «қаһарман», «бейне», «мінез», «адам» деген терминдер пайдаланылса, енді «тұлғаның көркемдік концепциясы» ғылыми атау орын алды. Т.А. Кранощекованың «Концепция человека в творчестве Всеволода Иванова» (1963), Э.Т. Османованың «Художественная концепция личности в литературах Советского Востока (традиции и современность)» (1977), тағы басқа еңбектер бұған дәлел [1, 1-б.]. Бұл үрдіс кейін де жалғасып, көптеген зерттеу еңбектері жазылып, диссертациялық жұмыстар қорғалған [2–8]. «Тұлғаның көркемдік концепциясы» деп нақ осылай аталмағанмен, қазақ әдебиеттану ғылымында да бұл бағытта көптеген жұмыстар атқарылды. Автор-кейіпкер-қоғам-адамдық құндылық мәселесі қандай да бір зерттеулердің өзекті объектісі саналды. Әдебиеттанушы М. Оразбектің «Автор және шығармашылық процесс» зерттеуінде тұтас туынды жүйесіндегі автор концепциясы композициялық-сюжеттік ерекшеліктермен бірге қарастырылды [9].

Тұлғаның көркемдік концепциясы, әдебиеттанушы ғалымдардың пікірінше, көркем шығарманы талдаудың басты негізі. Бұл категория жазушы жасаған барлық образдарды тануға мүмкіндік береді. Адам өмірінің мағынасы мен мәні, халықтың ұлттық болмысы анықталады. Автордың өмір құбылыстарына деген бағасы мен дүниенің тұтастығы жөніндегі философиялық-суреткерлік көзқарасы қамтылады. Жазушының өзіндік көркемдік әлемін ашуға, әдеби-эстетикалық көзқарастарының ерекшелігін, эстетикалық мұратының негізгі мәнін тануға мүмкіндік беріледі.

Бұл туралы әдебиеттанушы Л.А. Колобаева былай дейді: «Художественная концепция личности понятие, отражающее совокупность идей, взглядов, принципов видения, постижения и изображения человека как личности в определенном литературном контексте. Художественная концепция личности как основа творческого сознания писателя является центром, который определяет характер, эстетические законы не столько одного произведения, сколько всего творчества в целом или отдельных его этапов» [10, 35–36-бб.].

Тұтастай алғанда, тұлғаның көркемдік концепциясы қарастырылған жеке шығарманы, не жазушы шығармашылығын толық талдауға жол ашады. Дарынды жазушының шығармасында ірі-ұсақ кейіпкер деген болмайды. Қандай образ болмасын, автор идеясын жеткізуге, тұлғаның көркемдік концепциясын ашуға қызмет жасайды. А. Байтұрсынұлының бұл жөніндегі: «Ұлы әңгіме (роман – Ұ.С.) өңшең үлкен оқиғалармен болмай, ұсақ істерден де өнеге көрсетуге тырысады», - деген ғылыми тұжырымы бүгінгі әдебиеттану ғылымында маңызын жойған жоқ [11, 327-б.].

Зерттеу әдістері

Мақаланың зерттеу объектісіне сәйкес биографиялық, тарихи-әдеуметтік, құрылымдық-сипаттамалық, герменевтикалық, психоаналитикалық, кешенді әдіс-тәсілдер ғылыми басшылыққа алынды.

Талдау мен нәтижелер

Ә. Нұрпейісов (1924–2022) – қазіргі қазақ әдебиетінің көрнекті тұлғасы. Оның «Соңғы парыз» роман-дилогиясы – Тәуелсіздік кезең әдебиетіне өзіндік көркемдік-идеялық жаңалық әкелген модерндік үлгідегі, мың қатпарлы шығарма. Жазушының туындысы туралы көптеген құнды пікірлер айтылып, мақалалар жазылды. Н. Худайбергеновтың «Қазіргі қазақ прозасындағы жалпыадамдық құндылықтар (1991–2016)» диссертациясында шығарма жалпыадамдық құндылықтар тұрғысынан біршама талданған [12, 163-б.].

Роман тұтасымен ой ағымына құрылған. Үш басты кейіпкер – Жәдігер, Бәкізат, Әзім – арасындағы адами-психологиялық тартыс тек жеке бастық құндылықпен шектелмей, ХХ ғасырдың 60-80 жылдарындағы қоғамдық-әлеуметтік, экологиялық өткір мәселелермен ұштасқан. Жалпы, жазушыны ерекше толғантқан басты мәселе – ХХ ғасырдың 60-жылдарынан бастап Арал теңізінің сол кездегі биліктің солақай саясатының ықпалымен құрғай бастауы. Теңізге құятын суы мол Амудария, Сырдария өзендері халық шаруашылығы – мақта, күріш деп жан-жаққа каналдармен есепсіз бөлінді. Амудария суы тіпті Қарақұм каналы арқылы ысылдаған құмды алқапқа бұрылды. Нәтижесінде, ықылым заманнан бірде тасып, бірде тартылып жататын жаратылыстың жауһары Арал теңізінің суы қайтты. Бұл қолдан жасалған зор экологиялық апат болатын. «Әлеуметтік факторлар – жазушының шығармашылық тағдырындағы маңызды күш» [13, 83-б.], - деп белгілі әдебиеттанушы Р. Нұрғали жазғандай, жазушы Ә. Нұрпейісов сол өңірдің перзенті ретінде адамзат қолымен жасалған қасіреттің зардабын терең сезінді. Арал балықшыларының өмірінен «Қан мен тер» атты трилогиясын жазған автордың бұл тақырыпта бейтарап қалуы мүмкін емес-ті. Қаламгердің ұзақ жылдар бойы толғатып жазылған «Соңғы парыз» шығармасы – ХХ ғасырдың 60–80-жылдарындағы Арал теңізі өңірі тұрғындарының басынан кешкен психологиялық-әлеуметтік қасіретінің тұтас көркемдік полотносына айналды.

Әдеби туындының көркемдік-идеялық қуаты жазушының шығармашылық ойлау дәрежесімен, өрелі дүниетаным және суреткерлік шеберлікпен тығыз байланысты. Роман-диалогиядағы әрбір кейіпкер, сөз жоқ, автордың шығармашылық еңбегінің жемісі. Осы ретте кейіпкер мен автор арасындағы көзге көріне бермейтін, бірақ көңілмен сезінетін нәзік те нақты байланыс барлығы аңғарылады. Автор бас қаһарманға етене жақын болып, оған өзін толғантқан, күйзелткен ішкі жан дүниесінің бар шындығы мен азаматтық-суреткерлік позициясын жүктеуі мүмкін. Ондай әдеби тұлғамен автордың жан-жүрегі бірге соғады. Шамырқанатын жерде бірге шамырқанып, тасынатын тұста бірге тасынады. Сюжеттің шиеленісті даму кезеңдері мен шарықтау шегіне жеткенде де, қаһарман автор танымы мен көзқарасы тұрғысынан әрекет жасайды. Сөйтіп ол кәсібі, адамдық тағдыры жағынан автордың тікелей өзі болып көрінбесе де, оның ішкі рухының сәулесі, қайраткерлік тұлғасы болып танылады.

«Соңғы парыз» роман-диалогиясындағы Жәдігер осындай күрделі міндет арқалаған тұлға. Шығармадағы тұлға концепциясы туралы сөз қозғағанда, *автор-Жәдігер байланысы* алдыңғы ретте назарға ілігуі сондықтан. Жазушы өзінің барлық суреткерлік мақсат-мұраты мен азаматтық позициясын осы образға жүктеген. Роман басындағы енді мұз боп қатып ұстаса бастаған теңіз бетіне шығып, жағалаудан ұзап кетіп, әр қилы ой кешіп, өз-өзімен алысатын Жәдігердің автордың өзі болуы ықтимал. Шығармадағы мезгіл мен мекенге кепілдік беру артық болар, бірақ жазушының туған жерге оралған сайын, жағалаудан алыстап кеткен теңізге қарап ой кешкені даусыз. Бір кездегі шалқыған теңіздің ойдым-ойдым сорға, қаңсып жатқан шаңдақты қу медиен далаға айналғаны жүректі сұққылап ауыртқаны күмәнсіз. Сондайда оның ойына осы Жәдігер образының сұлбасы келген болар-ау. Өзге де сюжеттік арналар бірте-бірте айқындалып, уақыттың мерез шындығын ашуда сол кезеңнің идеологиясы мен тұлкібұлаң саясатының міндетін арқалаған Өзім бейнесі жазушы көңілінде туындаған шығар. Қаһарман және антиқаһарманның адамдық келбетін даралауда «өмірі зая» Бәкизат тағдыры сыр-шерімен ойға оралған болар. Романның жазылу психологиясы осындай ойларға жетелейді. Өйткені, жазушының өзін толғантқан идеясын, өмір шындығын кейіпкерлер тағдыры, олардың арасындағы күшті тартыс арқылы жеткізуі шығармашылық заңдылығы. Сондықтан да Жәдігер образы мен автор арасындағы көзге көрінбейтін байланысты жоққа шығара алмаймыз.

Жанкештілік пен жауапкершілік, туған жерге деген шексіз сүйіспеншілік – Жәдігер образының басты болмысы. Экологиялық апаттан төнген барлық қайғы-қасіретті ол балықшы ауылдың қарапайым адамдарымен тең көтереді. Азапты жайлар мен қауіпті сәттерді тайсалмай басынан бірге өткереді. Бірақ сонда да жеңілдеп жатқан бейнет жоқ. Өйткені, адамзатқа төнген қауіп-қатердің бетін жеке тұлғаның жан айқайымен, жансебіл әрекетімен тоқтату мүмкін емес-ті. Түн ұйқысын төрт бөліп, жан азабын кешкен бас қаһарманның қабылдауымен, іс-әрекетімен, шексіз күйзелісімен Арал аймағының сол уақыттағы ащы шындығы, теріс саясаттың зардабы көркемдік көрінісін табады. Ресей жазушысы Н. Анастасьев бұл жөнінде: «Теңіз тартылып жатыр. Кезінде балық тулаған тордың мыңсан көзінде бүгінде қысыр жел ойнайды. Кезінде ел сыңсыған жағалау, құба белдер бүгінде құлазып жатыр. Әбдіжәміл диалогиясы тірілткен өмір сиқы осындай. Қаны сорғалаған сормаңдай тақырып. Жаралы жан азабы. Осынау алақандай балықшы ауыл тағдырының сыртында бұлаңдап әлем қасіреті бой көрсеткендей» [14] дейді. Шыны сол: жазушы романының реализмі мен қаһарманның жан дүниесін ақтарған ащы запыраны – психологизмі осыны аңғартады. Адамзат бір замандарда шалқыған теңіз қалай жойылды, теңізді жағалай қоныстанған халық кәсібінен айырылып, қандай қасірет шекті деген сұрақтың сан алуан жауабын дәл осы роман-диалогиядан табары анық. Жазушы Арал қасіретінің қат-қабат шындығын жалаң публицистикаға салынбай, өмірдің өзінен алынған сюжеттік арна-тартыспен, әр алуан көркем детальдермен шебер ашады. Көркем жинақтау,

өмір шындығының көркемдік шындыққа айналуы, оны Ә. Нұрпейісовке тән құнарлы стильмен бейнеленуі - автордың ұзақ жылдарға жалғасқан табанды ізденіс-еңбегі мен өзіне биік талап қоюының нәтижесі. Берекесі кеткен ауыл, аурушаң, мүгедек балалардың көптеп дүниеге келуі, теңіздің тартылуынан шатқаяқтаған шаруашылық, нәсібінен ажырап, болашақтан күдер үзген ауыл адамдарының жаппай қоныс аударуы, балықшылардың үйден безіп, су жағалаған сергелдең күйі – айтар ауызға жеңіл болғанмен, романдағы жанды құлазытатын ауыр да шыншыл көріністер.

Жылы ұясынан безініп, күні бойы мұз болып қатқан теңіз бетінде, ызғырық желдің өтінде тұрғанда, оның жанын қинаған екі ұдай сезім бар. Бірі – еңбегі еш, тұзы сорға айналған балықшы ауылдың тірлігі, тартылып, суы ашыған теңіздің жайы болса, екіншісі – күйреуге бет алған өз отбасының жайы. Екеуі де Жәдігер үшін қымбат. Автордың бір-бірімен ұштасқан осындай өткір проблемаларды қамшы өріміндегі тығыз сабақтастыруы – романның мазмұнын, көтерер идеялық-көркемдік жүгін еселеп арттырған. Романда адамдық мәселелері жапсырма емес, образ табиғатынан, ішкі қайнауынан туындап жатады.

Жәдігер тұлғасының көркемдік концепциясы – адалдық, қайсарлық және жанкештілік. Сырттай томырық, онша көп ашылып сөйлей бермейтін оның жүрегі таза. Туған жердің қасіретін бар таза көңілімен қабылдайды. Міне, осы адамдық құндылық «Қан мен тер» трилогиясының басты қаһарманы Еламанға да табиғи екені аңғарылады. Бұл кездейсоқтық па? Біздіңше, кездейсоқтық емес. Автордың өз тұлғасынан осы белгілер байқалады. Жазушының «Қан мен тер» трилогиясы мен «Соңғы парыз» роман-дилогиясының жазылу тарихынан автордың өзіне қоятын тым жоғары талабы, үздіксіз жанкешті еңбегі мен алған мақсатынан таймайтын бірбеттілігі танылады. Автордың өз бойындағы осы ешкімге ұқсамайтын бөлекше бітімдер қаһармандарына ауысқан тәрізді. Сондықтан да Еламан, Жәдігер бойындағы ортақ адамдық құндылықтарды, біздіңше, сырттан іздеудің қажеттілігі жоқ.

Екі шығарманың фонында – теңіз. Әр алуан күйге енген теңіздің жанды бейнесін суреттеуде жазушы қаламы ұшқыр. Былайғы адамдар біле бермейтін теңізшілердің, балықшылардың тілінде ғана кездесетін лексикондарды орнымен қолданады. Бұл ретте авторды «Теңіз жыршысы» деп айтуға толық негіз бар.

«Теңіз үстінің дауылы тіпті қатты еді. Қара дауыл қу қайықты қанбақтай ұшырып әкеледі. Теңіз күші бойына сыймай қайнап жатыр; ереуіл толқындар қыр көрсеткендей үйдей-үйдей боп теңіз бетіне жұлқынып ойнап шығады; онан сайын Жалмұраттың зәресі ұшты. Андрей есіп келеді. Көңілінде қорқыныш бар. Қайық-майығымен суық дүние құшағына кіріп бара жатқанын байқады. Үстінде түнерген аспан; табанының асты түпсіз құрдым; ары басқан сайын айнала төңіректі суық мұнар басып, түнеріп, бар әлемді бір-ақ уыс қып сығып барады, жағадан алыстаған сайын толқындар есіре түсті; бұларға сәт сайын қаһарын төгіп, гүрілдеп кеп, қайықты төсімен қағып жібереді. Қайық төңкеріле жаздап, қырындап кетеді; сөйткенше болмай, кейінгі жақтан екінші толқын шап беріп қу қайықты лебімен тартып, іліп әкетеді; бас еркінен айырылған қайық бойын жинай алмай, малтығып, екі қапталымен су сабалай бастайды» [15, 36-б.].

«Әзім өлетінін өзі де білді. Жәдігер сияқты жанталасып, олай-бұлай жүгірмек түгіл, сәл қозғалса да тайып жығылатындай тілерсегі дірілдеп әкетіп барады. Бәкізатқа ықтап тұрып айнала төңірекке көз тастап еді; бұлар ыққалы көз аштырмай сабалап жауып тұрған қар шынында да кілт тыйылған екен. Бірақ, есесіне ашық теңіз үстінің адуын желі бұрынғыдан да гөрі күшіне мініп есіріп кетіпті. Түбіне дейін шайқалып кеткен теңіз қап-қара боп қайнап жатыр. Теңіз беті толған сең. Арыстан жалданып гүрілдеген үйдей-үйдей толқын арасында ыққа қарай сапырылысып жөңкіген тоқымдай-тоқымдай сеңдер «ә» деген Әзімге қасқыр қуған қой сияктанып кетті. Әсіресе, аз аяда ұйлығып, жанталасып қалғанда олар да қошқарша бір-бірімен сарт-сұрт сүзісіп, күштісі әлсізін күтірлетіп күл-талқанын шығарады

да, сосын бұлт арасынан түскен бозамық сәуле астында қап-қара боп қайнап жатқан теңізде жоны бұлтылдап шапқылап бара жатады» [16, 356-б.].

Екі шығармада теңіз, ыққан сең үсті - әрекет алаңы. Автор долданған теңіз бейнесін суреттеуде жалаңдыққа бармай, қаһарман көңілімен параллель алады. Әр кейіпкердің теңіз дүлейін қабылдауы мен түйсінуі басқаша. Бұл, біріншіден, табиғат аясын бейнелеуде қайталауға бармай, көркем мәтінге тың нақыш-бояу әкелсе, екіншіден, кейіпкер қабылдауындағы теңіз сұрапылы оның мінезінен хабар береді. Өзім алғашқы сәттен-ақ өмірден түңілген, сондықтан қиындыққа қарсы тұруға дәрменсіз. Табиғат пен адам байланысы барлық көркем шығармалардың ортақ арқауы. Табиғаттың бейнесінсіз, мекен-мезгілсіз көркем шығарма болмайды. Ә. Нұрпейісов туындыларындағы теңіз табиғатының өзгешелігі – айқас алаңының шарықтау шегінде көрінуі. Аяусыз табиғаттың құрсауына түскен қаһарман өмір үшін күреседі, бір бәсең сәтте өткен өмірін саралап, ой сонарына түседі. Бұл әдебиеттегі бұрыннан белгілі көркемдік тәсіл болғанмен, әр қаһарманның жеке тағдыры, өмір жолы – автор концепциясы шығармаға тың мазмұн береді. Жазушының суреткерлік қарымы неғұрлым кең болған сайын қаһарманның жан дүниесінің иірімдері соншалықты жан-жақты ашыла түседі. Ажалмен бетпе-бет келген оның өзінен де, өзгеден де жасырары жоқ. Өкінішін де, көңіліне медеу тұтар адамға жасаған жақсылығын да еске алады. Сөйтіп табиғаттың осындай қиын қыспағына іліккен қаһарманның ішкі әлеміндегі қопарылыс образды адамшылық тұрғыдан да, пендешілік, қуыс кеуде жағдайынан да хабар беріп, даралай түседі. Олардың әрқайсысы бір-біріне мүлде ұқсамастай дара да қарама-қарсы. Қимыл-әрекеттері әркелкі. Бірі тіршілік үшін арпалысса, бірі мұрнынан сорасы ағып дәрменсіз күй кешеді. Келесі бір эпизодта серігін теңіз құрдымынан құтқарып жатып, аяғын ойыққа қарасанына дейін тығып алады. Қатал табиғаттың аяусыздығы да, жазушы қаламының реалистік қуаты да осында. Ешқандай аяушылық, мүсіркеу жоқ. Үскірік аязда Жәдігердің аяғы тез үсі бастайды. Шығармадағы буырқанған теңіз, ыққан сең сөйтіп аяусыз сынақ алаңына айналған.

Бір қарағанда біртоға, тұйық болып көрінетін Еламан бойындағы дүлей күш пен ішкі қайсарлықтың жарқ етіп көрінетін тұсы – Арал балықшыларына зорлық-зомбылығы шектен тыс өткен Тентек Шодырды сүйменмен ұрып өлтіруі. Еламан әбден ашынған. Адамның амандығын сұрамай, «ау-құралдарың қайда?» деген озбырдың сұрағы ашу тұнған көзін мүлде байлап тастаған. Мұндай қайсарлық пен бірбеттілік Жәдігер образынан да байқалады. Әншейінде сабырлы, төзімді көрінетін оның бойынан кей сәтте дүлей күш жарқ етіп көрінеді. Рулық намысты қоздырып, аттандап келген туысы Сар Шаяның берекесіз тірлігі мен парықсыз көрсоқырлығына шыдамай, оның үстіне ой қажытқан Жәдігердің «мінез» көрсететіні бар. Қалай дегенде, шектен шыққан қиянатқа, ағайынның арасын бұзар көрсоқырлыққа Еламанның да, Жәдігердің де жаны төзбейді. Шарт сынады. Оның салдары кейін қалай болады, ойланып жатпайды, ойлантуға ішкі дүлей күш сол сәтте мұрсат бермейді.

Еламан мен Жәдігер Арал теңізі жағасында қоныстанған балықшылардың әр буын өкілдері саналғанмен, оларды туыстыратын ортақ адами қасиеттер екі шығармада осылай өріледі. Уақыты теңіздің қайтуымен тұспа-тұс келген Жәдігер кешегі аға буын балықшыларды ұмытпайды. Олардың теңіз жағасындағы ескі жұрты мен олар жөніндегі ел аузында сақталған сан қилы әңгімелер, тұз жортуылшысы Кәлен хикаясы көңіліне жақын. Өзін солардың дәстүрін жалғастырушы, ізбасары сезінеді. Олар жүріп өткен жол, жер-төбе, қырат-баурай, теңіз қойнаулары романда сол атауымен аталады. Жәдігер – өткен тарихты, дәстүр-салтты саралаған көңілі ашық жан. Оның бойында қазақы мінез, сенім мықты. Әсіресе оның анасымен арасындағы қарым-қатынас пен түсінік қазақы мінез, наным-сенімге, сыйластыққа бай. Ана мен бала бір-бірімен үнсіз-ақ түсініседі. Анасы баласының жүрегінің

тазалығын, біреуге қылдай қиянат жасамайтын мәрттігін қандай жақсы білсе, Жәдігер де қарт анасының сабырлы кейпін, Алла деген қанағатшылдығын жан-жүрегімен сезінеді.

Дегенмен, Жәдігер – ХХ ғасырдың 60-70-жылдарының өкілі. Кеңес мектебінде оқып, тәлім-тәрбие алған, кейін астанадан жоғары оқу орнын бітіріп, балықшы ауылына басқарма басшысы болып оралады. Оның басындағы тартыс, қарама-қарсылық, ең алдымен, қоғамдық жүйемен байланысты дамиды. Теңіз қайту үстінде, су ашыған. Бұрынғыдай балық жоқ. Балықшылар теңіз жағалап, ауылдан ұзап, айлап-апталап кеткенмен, ауларына жарытып балық түспейді. Еңбектері зая кеткен балықшылар ашулы. Аудан басшылығы «жоспар, жоспар» деп дігерлеп мазаны алады. Романда кеңестік кезеңдегі шаруашылықтағы шалағайлық пен бюрократизм бейнеленген. Шын жағдайды, оның түп себебін анықтап-біліп жатқан ешкім жоқ. Білетіндері - бекітілген жоспардың қалайда орындалу қажеттігі. Шығармадағы шырғалаң тірліктің бір себебі осыдан туындап жатады. Тұтастай алғанда, роман социалистік жүйенің берекесіздігіне, сыңаржақ өктемдігіне қарсы пафосқа құрылған. Рас, Жәдігер қоғамға ашық қарсы шықпайды. Ондай ой жоқ. Дегенмен, жағымпаздық пен өтірік айтуға, бос мақтан мен даңғазаға толы жергілікті билікке іштей наразылығы уақыт өткен сайын күшейе түседі. Әйелі Бәкизат қанша жетелегенмен, олардың ортасына сіңісе алмайды. Жағымпаздық пен ортаға сай құбылу қолынан келмейді. Тоғышарлыққа тойып, кекірік атқан биліктен жерінеді. Оның әйелінің алдында «мәдениетті» болып көрінгісі келген тірлігі де жүзеге аспай жатады. Астанадан келген әйеліне алдынан горшокке отырғызылған гүл алып шыққанда, естіген сөзі «Есің дұрыс емес шығар...» болады. Осы эпизодтың соңында астарлы мағынаға құрылған абзац беріледі: «Құдай ондағанда Арал стансасының бет алдындағы алаңда бала бойындай бәкене тұғырға қондырған ұлы көсемнің бюсты тұратын. Қуанып кеттің. Жұрттың көзін ала бере жүгіріп бардың да, әлде бір кезде Аралдың қолы ұсынықты бір баласы ақ гипстен үйтіп-бүйтіп ұсқынын келтірген тақыр бас көсемнің бюстысының дәл түбіне көк жапырақтары жалпылдаған кішкентай құмыра горшокты қоя салды. Сосын былай ұзай бере артына бұрылып қарап еді; көк жапырақтар жел астында жалп-жалп... Ал ұлы көсемнің тұла бойында құс саңғымаған сау-тамтық жоқ екен!» [16, 52-б.]. Ирония қаһарман-автордың өктем билікке деген көзқарасын аңғартқандай.

Өзгерген табиғат, әлеуметтік жағдай, жеке бастық түсініспеушілік Жәдігердің жан дүниесіне үлкен өзгерістер әкелген. Роман басындағы Жәдігер мен роман соңындағы Жәдігерде үлкен айырмашылық бар. Бастапқыда сүйген қызына қолының жетіп, отау құрғанына қанағаттанғандық сезімде болған. Оның түп себебін зерттеуді ойламаған. Өзін бақытты сезінген. Бірақ өмірдің шын талқысы бәрін бірте-бірте орнына қояды екен. Отбасын құруда жолы болмапты. Шешесінің қамқорлығындағы алғашқы ұл дүниеге мүгедек болып келді. Екінші қызы енесінің араласуымен өзіне жат болып барады. Құдды бір қуыршақ. Енесі секілді жылтырағанға, сән-салтанатқа құмар. Дүниенің бар қызығын тек жылтыр сұлулықпен өлшейтін психологиямен өсіп келеді. Ал әйелі Бәкизат уақыт өте келе мұның күндіз-түн теңіз жағалаған ебіл-себіл балықшылық тірлігіне көндіге алар емес. Сұрқай өмір-тірлік Бәкизатты жалықтырып, күйеуінен алыстата түскен. Күйеу баласын «Еңбек озаты» деп үнемі кекесін-мысқылмен атайтын енесінің сөзі де, түсінігі де қызына әсер еткен. Оның бер жағында Бәкизаттың астанаға демалысқа барып, бұрынғы «сүйіктісі» Әзіммен кездесуі желіктіре түскен. Романда экология зардабымен қатар отбасылық интрига параллель өрбиді. Бұл арқылы шығармада адамдық құндылық мәселесі көтерілген. Сырттай суық, қабағы қатыңқы Жәдігердің жаны адал. Оның өз жұмысына адалдығы мен адамдық қасиеті қостағы балықшылар ортасында жақсы танылады. Әйелі Бәкизатқа «барамын да қайтамын» деп уәде бергенмен, балықшылардың қостағы ауыр тірлігі мен ауға балық ілікпеген қажыңқы көңіл-күйін көргенде, оларды мұндай азапты жағдайда қалдырып кетуге ар-ұяты жетпейді. Шешуші сәтте әлі толық қата қоймаған қауіпті мұз үстімен машинамен өтіп, ана-мына адамның қолынан келмейтін жанкештілік танытады. Неге басын өлімге тігіп, тәуекелге

барды? Өзі айтпақшы, «ит тірлік» оны да әбден қажытқан. Балықшылардың үйі, жылы төсек көрмей, апталап, айлап су жағалап жүргені жанына аяздай батқан. Уысқа енді түскелі тұрған балықтан айырылу – оған өліммен тең көрінген. «Жоспар, жоспар» деп дікендеген аудан басшылары анау. Болса, болмаса да отбасының берекесі қашқан. Мұны түсінер, жанын ұғар әйелі Бәкизат жоқ. Міне, осындай алмағайып сәтте тосын ой келіп, тәуекелге барады. Соның арқасында балықшылар «қамау балыққа» кенеліп, бір ырғап-жырғап қалады. Жазушы бұл сәтті романда аса шеберлікпен суреттейді. Бас қаһарманның өмір мен өлім беттескен алай-дүлей көңіл-күйі, жарыса жамырап, айқайласып жатқан балықшылардың жан даусы, машинаның рөліне ұмтылған шофер жігіт, қалай да тоқтау салғысы келген бәсекелес колхоз төрағасының доңайбат айқайы, машина дөңгелегі астында сықырлап, неше алуан күйге түсіп жатқан жас мұз – жаратылыс бейнесі қат-қабат жарыстырыла суреттеліп, динамика күшейтілген. Былайғы кезде біртоға басшының бойынан бір-ақ сәтте жарқырап көрінетін қайсарлық пен көзсіз ерлік оның адамдық тұлғасын даралай түседі.

Тұлға концепциясында адамның өзін-өзі тануға ұмтылысына айрықша мән беріледі. Жалпы әдебиеттің басты сипаты да – адамтануға құрылуында. Адамтану – күрделі құбылыс. Адам физиологиялық жағынан тұрақты болғанмен, қоғам-заман талабына сай жан дүниелік, адамдық тұрғыдан үлкен өзгерістерге, жаңашылдыққа бейім келеді. Жаңарған қоғам адамнан жаңа сапаны талап етеді. Қазіргі уақыт та солай жаңа талап-міндетке құрылған. Бұл жөнінде Мемлекет басшысы Қ. Тоқаев «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Өзгерісті әрқайсымыз өзімізден бастауымыз керек. Әрбір адам және бүкіл қоғам жаңғыруы қажет. Құндылықтарымыз түбегейлі жаңаруға тиіс» [17], - деді. «Қан мен тер» трилогиясындағы Еламанның күрескерлік тұлғасы қым-қуыт революция, азамат соғысы жылдарының шындығымен сәйкес бейнеленеді. Қоғамнан, өз ортасынан тыс қаһарман тұлғаланбайды. «Соңғы парыз» дилогиясындағы Жәдігерді де өз қоғамының, ортасының проблемасы толғантады. Сөйте тұра әрбір образ – индивид. Қаһарманның ішкі сырының ашылуы үшін шығармада түрлі ситуациялар мен сын сәттер болуы шарт. Оған ішкі және тысқы факторлар күшті ықпал етіп жатуы тиіс. «Қай дәуірдегі болсын, заман болмысы тартыс арқылы жасалады және шебер шешімін тапқан тартыс заман болмысы дегенді жайдақ, жалаңаш түрде емес, күрделі әрі кесек адам бітіміне жинақтап көрсетеді» [18, 181-б.], - деп жазады академик З. Қабдолов. Шын мәнінде, жеке тұлға тағдыры арқылы заман, қоғам шындығы мәселесінің өткір көтерілуі - көркем шығарманың басты ерекшелігі. Онсыз оның публицистикадан айырмашылығы болмас еді.

«Соңғы парыз» дилогиясында қаһармандардың өзін-өзі тануына ерекше мән беріледі. Романның «Сондай да бір күн болған» бірінші кітабы Жәдігердің өзін-өзі тануына бағытталса, «Сондай да бір түн болған» екінші кітабы Жәдігер-Бәкизат-Өзімнің ішкі монологтеріне құрылады. Психологиялық талдауға негізделген эпикалық туындыда сюжеттің кейінгі орынға ығысуы заңдылық. Бұл жөнінде Ж. Жарылғаповтың: «Модернистік әдебиеттің «сана ағымы» концепциясына иек артуы прозалық шығармалардың құрылымдық жүйесіне бірқатар өзгешеліктер алып келді. Автордың субъективті позициясынан өрістейтін толассыз ой ағындары мен кейіпкердің күрделі монологтары сюжет рөлін мейлінше төмендетті» [19, 100-б.], - деген пікірі негізді саналады. Романның бірінші кітабының басында мұз басқан теңіз жағалауынан әжептәуір ұзап кетіп, жалғыз өзі селтиіп тұрған Жәдігермен кезігеміз. Ызғарлы желдің өтінде оның жағдайы келісіп тұрған жоқ. Жанын жеген сан сұрақ бар. Сан сұрақтың жауабы оңай табылар емес. Романда мезгіл мен мекен, көркемдік уақыт ерекше көркемдік қызмет атқарады. Адамның ой-санасының шексіз мүмкіндігі, он жыл бұрынғы оқиға мен шындықтың кейіпкер көңілінде қайта жаңғырып, күні кеше ғана болғандай көрінуі – шығарманың құрылымына әсер еткен. Бас қаһарманның еске алып, іштей саралайтын оқиға-көріністерінде де жүйелілік, реттілік жоқ. Жанын не тебіренетеді, соған сәйкес өткен күндердің елесі ой түкпірінен жылт етіп оянып, еске алынып,

қайта екшеледі. Мұндай күрделі суреттеу – қос арна – шындықтың, ортаның реалды бейнесі мен қаһарман ой-сезімі, толғанысының бір-біріне сіңісіп көркем өрілуі жазушыдан шеберлікті талап етеді. Жазушы мұны сәтті орындаған. Автордың стильдік даралығы да осы реалды болмыс пен қаһарман ой-сезімін біріктіре шебер суреттеуінен көрінеді. Бұл ыңғайда автордың қаламы бапты. Асығыстыққа, атүстілікке жол бермейді. Әр сөзді екшеп орнымен қолданады. Кейіпкер психологиясына тән әрбір мезетті қалт жібермейді. Ойдың басталу деталін орынды табады. Кейіпкер ойланды дей салмай, сол ойлануға себеп болған детальді үнемі назарда ұстайды. «Ұзын қара кісі соңында шұбаландап жатқан ізіне қарап тұр: әлгінде келген жағына көз салғалы артына бұрылғанда, назары осы ізге түсті де, жанарын ала алмай арбалып қалғаны. Неге бүйтті? Оны өзі білген жоқ; бар білгені – соңына салған мына сілбу іздің қимылынан сөлекет бірдеңе сезе ме, қалай?» [16, 5-б.]. Із – жазушы суреттеуінде символдік мәнге ие. Іздің қар бетіне түсуінде әр қилы мән бар. Бірде қадамын ширақ басқан із байқалса, енді бірде ой жетегіне кетіп, одан шыға алмаған адамның қиыр-шиыр, бұралаң ізі көзге түседі. Бұралаң ізбен Жәдігердің өмір жолының арасындағы ұқсастық аңғарылып, тұтас монологтік ой кешуге жалғасады.

Монолог – романда көбіне-көп өз-өзіне риза емес көңілдің сан алуан сұрағына жауап іздеуден басталады. Жалпы, монологтың құрылымдық бастауында сұраулық мағынадағы сөйлемдерге басымдық берілуінің заңдылық негізі бар деп білеміз: «Неге күлді? Ізге ме? Өзіне ме? Соның қайсысы болса да, Құдай біледі, бетіне шапқан тағы бір реніш жүрегін де өртеп кетті. Іші де ит талағандай алау-далау болар-ау? Кім білсін, Бәкизаттың жүйкесін құртып біткен мына сылбыр із бүгін бұның да шамына тиіп, өшін кімнен аларын білмей тұрма? Кімнен? Адам шіркіннің кінәлі өзі болса да, кінәні басқадан іздейтіні не? Міне, бұ да басындағы бар пәлені өзінен, өзінің болып-болған болмысынан көрмей, әлдебір ізден көретіні не? Айтса да, бүгін жерге сыймай, жаны ширыққанда бұны алды-артына қаратпай, аңыраған ашық теңізге қуып әкелген із емес еді ғой? Қайта осы ізді осы араға сүйретіп әкелген бұның өзі емес пе еді? Иә, өзі еді. Есі дұрыс кісі, сірә, ізді өзінен, өзін ізден айырма?» [16, 14-б.]. Қат-қабат сұраулық мағынадағы сөйлемдер – монологтың стильдік сипатының бір белгісі. Ой кешу, ең алдымен, жанды мазалаған сан сауалға жауап іздеуден негіз алады десек, оның формалық көрінісі – сұраулық мағынадағы сөйлемдер екені белгілі. Монологте сұрау сөйлемдер көбіне қысқа қайырылып, көңіл әуеніне орай түрленіп отырады. Сұрақ жауап, сұраққа қарсы сұрақ, сұрақтан сұрақ туындау, сұраққа қарсы айтылар уәж, ішкі айтыс, қарсылық, соған орай бастан өткен оқиғаның еске түсуі, оқиғаны талдау, сол сәтте аңғарыла қоймаған кейбір мәселелердің қайта жаңғыруы, өз басындағы жайды бағалау, немесе қайта қарау – романдағы монолог табиғаты. Өткен өмірді еске түсіргенде, қаһарманның көңілін әлдебір ащы өкініш үнемі тілгілеп өтеді. Әйел затына қол көтеру – өзін дұрыс санағанмен, ішкі себебі болғанмен, артық кету екен. Қанша жерден адал болғанмен, әйел көңілін өзіне күштеп бұрамын деу – ақымақшылық. Монологте Жәдігер өзіне-өзі ырза емес. Ыңғайға орай өзгере салу, «қайта тәрбиелену» оның қолынан келмепті. Осының таяғын мына тіршілікте аямай-ақ жеп келеді екен. Қаһарман – өзіне сыншыл. Өз-өзіне қатты келу, аямау – монологтің ішкі тартысын күшейтіп, образдың жан-жақты ашылуына мүмкіндік жасаған. Әрбір адам түпсіз күрделі құбылыс десек, олардың ішкі әлемінің бір-біріне мүлде ұқсамай, тіпті кереғар болып жатуы заңдылық. Бұл туралы: «Жер бетіндегі әрбір адам өмір туралы, өмірдің мазмұны жайлы өзінше толғанып, өзінше пайымдаулар жасайды. Әрбір адам өзінің өткен өміріне, бүгінгі күн тұрғысынан өзінің пайымдауымен баға береді» [20,97], - дейді А. Нусупова. Монолог – психологиялық шығармадағы образды ашудың басты көркемдік амал-тәсілінің біріне айналған.

Жәдігердің ішкі жан дүниесінің суреттелуінде түс көрудің орны ерекше. Шаршаңқы көңілдің түс көруі де үнемі көңіл қорқынышымен ұштасып жатады. Әлдебір Көк өгіз қамаудағы суды сарқып ішіп кетіпті дейді. Қостағы балықшылар үрейі ұша қорқыпты. Көк

өгіз – мифтік аңыз кейіпкері. Жерді алып мүйізімен көтеріп тұратын көк өгіз осы. Сарқынды суды бір-ақ жұтып ішіп салатын көк өгіз осы. Әйтеуір, жұтқын. Жәдігер шошына, қорқа оянады. Түстің мәні суы тартылып, мәні қашқан теңізбен, су жағалап, «теңіз қашағанын» қуып әбден сілікпесі шыққан балықшылардың қажыңқы көңіл-күйімен байланысты екені сөзсіз.

Монологте өзін-өзі мінездеу, өз портретін, не қарсылас кейіпкер портретін беру, оқиға орнын, табиғатты суреттеу, еске алумен оқиғаны баяндау, диалогтер рет-ыңғайымен қолданыла береді. Өзінің сыртқы келбетінің суреттелуінде «ұзын қара кісі...» тіркесі көп пайдаланса, өзіне мінездеме беруде «ит мінез» сөзі жиі қолданылады. Монологтегі өз-өзіне мінездеме де, кейіпкер портреті де ой иесінің симпатиясымен беріледі. «Бұныңды Бәкизат көрмеді. Бәкизат көргенде ащы мысқыл шапқан әдемі бетін саған бұрмай, тек қара көздің қиығын қадай тастар еді; бетіндегі мысқыл қара көздің жанарына көшкенше сазара қарап тұрар еді де, сосын: «ай, сенің осы ит мінезің-ай!» деп, сонан артық түк айтпай, бұрылып жүре берер еді.

«Иә, ит мінез! Қайта, дер кезінде үйден кетіп қалып абырой болды. Әйтпегенде, кім білсін, алаңғасар неме ашу үстінде не істеп саларын» [16, 12-б.]. Портрет пен мінездеу қабат келген ой-толғауда қаһарман ойы жетекші рөл атқарады. Бұдан соңғы авторлық баяндау да қаһарман ойымен жалғасады. «Қанша күннен бері жанын жеген ыза мен күйікті бұл сыртына шығармай, ішінен тынып, өз қасіретіне өзі уланып жүргенде... Қап, не қыласың, Сары Шаяның... Сол пәленің жер астынан шыққандай сап ете қалғанын қайтерсің. Былайғы уақытта да қара аспанды қапылтып жүретін неме, әсіресе осы жолы үйі өртеніп бара жатқандай үстіне емпендеп кірсін. Басынан бөркін жұлып алмағанда әлде қайтер еді?» [16, 12-б.] Монологтің стильдік сипаты күрделі. Бірінші жақтық баяндау жігін білдірмей үшінші жақтық баяндаумен ауыса салады. Монологке бәрі сыйымды. Қаһарман көзімен берілетін суреттеу де, мінездеу де, бейнеленетін объектіге субъективті көзқарас та. Ал мұның бәрі түштеп келгенде, қаһарман болмысын, мінезін тереңнен аша түседі.

Жәдігер – қоғам проблемасын көтерген тұлға. Арал теңізі бұрынғыдай кемеріне келіп шалқып жатса, мұндай шырғалаң оның басында туындамас еді деп ойлайсың. Романда экологиялық апат жалаң суреттелмей, тұрмыстық-әлеуметтік мәселелермен байланыстырылады. Жәдігерге әлдебір есеппен тұрмысқа шыққан Бәкизаттың қалада тұратын, академик атағы дүркіреген бұрынғы «сүйгені» Әзіммен қайта жолығуы басын шырғалаңға салған. Романның екінші кітабында Жәдігер, Бәкизат, Әзімнің түнде ашық теңізде сеңмен ығуы, аласапыран теңіз бейнесі мен ышқынған дауылдың соғуы, қаһармандардың әр алуан әрекеттері мен психологиясы шебер суреттелген. Осы қиын сәтте Бәкизаттың көңілінде «аспандап» тұрған Әзімнің шын бейнесі, сипаты ашылады. Ыққан сең теңіз қойнауындағы түбекке бір сәт тірелгенде, жанын қайттаған ол «сүйгені» Бәкизатқа карамай, жағаға ышқына қашады. Теңізде қайта дауыл көтеріліп, сең ашық теңізге қарай ыққанда, табиғаттың аласапыран дүлейімен Жәдігер мен Бәкизат тағы да бетпе-бет қалады. Арпалысты сәтте мұз ойылып, «ұзын қара кісі» аяғын ұйыққа белуарына дейін тығып алған. Ол сіресіп мұз болып қатады. Бәкизат оның амандығын тілеп, қанша әрекет жасағанмен, бәрі кеш еді. Осы эпизодтағы Бәкизаттың шындыққа жете алмай дағдарған көңіл-күйі мен күйзелісі романда кеңінен бейнеленген. Жанын сауғалап, алды-артына карамай тұра қашқан Әзім Бәкизаттың көңілінде шын келбетін ашса, Жәдігердің адалдығын, ерік-жігерінің мықтылығын, азаматтығын, мәрттігін таниды. Құдайдан ендігі жерде оның амандығын тілейді. Бірақ бәрі кеш, бос-мағынасыз болатын. Жазушы Ә. Кекілбаев: «Біздің прозамыз бен драматургиямызда жаңа ағым басталғандай. Оған «зая ғұмыр әдебиеті» деп ат қойсақ жарасатындай» [21, 463-б.], - дейді. Шынында, осы концепцияда терең мән бар тәрізді. Роман соңындағы Жәдігердің өлімі – Арал балықшыларының күйреген үміті тәрізді. Ықылым заманнан жасап келе жатқан жаратылыстың тамаша тумасы – Арал теңізі өлді! Адам

қолымен, биліктің солақай саясатымен өлтірілді. Табиғат-Анаға жасалған қастандықты Құдай кешер ме екен? Жаратылыс гармониясының бұзылуы жақсылық әкеле ме? Қазірдің өзінде адамзат күрделі жайларға кез болып отыр. Өліп жатқан Жәдігердің тонының ішінен бір кезде паналап тығылған кішкентай торғай – тіршілік иесі пыр етіп ұшып шығады. Бұл теңіз тіршілігінен күдер үзбей, ғайыптан тілек тілеген әлсіз үміт белгісі болар. Жәдігер өлімінің философиялық мәні неде? Ең алдымен, ол басында қандай қиын жағдай болса да, жан тазалығын, адалдығын сақтай алды. Туған жерге, теңізге деген сүйіспеншілігін, қызметін кеміткен емес. Кешегі күнгі Арал теңізі жұртшылығының бар қайғы-қасіреті мен азапты тірлігі осы образға жинақталып берілген. Әзім – шартты бейне. Сол уақыттағы қоғамның рупоры. Жалаң пысықтық пен мансапқұмарлық – өмірінің басты қазығы. Романның соңында ол да қызметінен айырылып, өмірдегі орны тайғанақтай бастайды. Өйткені, негізі жоқ жалған идея, даурықпа-даңғаза бәрібір оны алысқа апармайтын еді. Өмірді «есеппен» сүруді үйренген ол Бәкізатты ешқашан сүйген емес. Бәкізаттың өмірі аянышты. Алтын дегені жез болып шықты, ал тағдыр қосқан азаматын тірлігінде бағалай алмады. Бәкізат тағдырынан жазушының «Қан мен тер» трилогиясындағы бір кездері әдемі сұлу жігіт, болыс Тәңірбергенге ғашық болып, жылы орнынан безіп, жүрек қалауымен сергелдең күй кешкен Ақбала тағдыры еске түседі. Роман осындай күрделі тартысқа құрылған. Әр образдың астарында терең әлеуметтік-адамдық шындық бар.

«Шығармашылық ерекшелік жоқ жерде – жазушы жоқ» [22, 13-б.] дейді белгілі сыншы-ғалым Қ. Ергөбек. Ә. Нұрпейісов романының ерекшелігі – қаһармандарының соншалықты айқындығы, бедерлігі. Жәдігер, Бәкізат, Әзім образдарын бір-бірімен ешуақытта шатастырмайсың. Ішкі жан дүниесімен қопарыла суреттелген кейіпкерлер – бір-бір құз-жартас секілді. Бір-бірімен жалғасып жатқанмен, бөлек-бөлек. Автор тіпті эпизодтық кейіпкерлерінің өзін соншалықты даралап суреттейді. «Қан мен тердегі» екі үйдің арасына сөз тасып, ауыл-үйдің өсегінің көрігін қыздырушы Қарақатын, берекесіз Судыр Ахмет, оқырана мырс етіп, тік шаншылып отыратын Сүйеу қарт, алып денелі, жортуылшы Кәлен оқырманның көз алдында соншалықты өзгеше бітімімен сақталып қалады. «Соңғы парыз» романындағы Көткеншек Көшен мен Сар Шая да солардың жалғасы. Қазақ ауылында әлі де сақталып қалған берекесіздік пен кері кеткендіктің символындай екеуінің көткеншектесуін автор жеріне жеткізе бейнелейді. Күле отырып, жылағың келеді. Роман басындағы Жәдігермен әңгімелесіп отырып, шыбын қуалап кететін Жуан Жақайымның портреті де сол күйі ойында берік сақталып қалады: «Жуан қара шошқа жон жауырынын шиқылдақ орындықтың арқасына жыға сап, шалқалап қарқ-қарқ күлді. Алдына өңгерген көпшіктей қарынның кіндіктен төмен тұсы күлгенде іркілдеп, бүлк-бүлк етті. Алқымы толған бұғақ та бүлк-бүлк. Ұрты салбыраған екі бет те бүлк-бүлк. Бітік көзі тіпті жұмылып кеткен. Ха-ха-а... Пысынаған кішкентай кабинетті басына көтеріп бара жатқан қарқылын ол кенет тиып, әлдеқайдан ұшып кірген бармақтай қара шыбынға қалт етіп арбалды да қалды. Үй ішінде жүріп алған шыбынның ізін аңдып, бір төмен түсіп айнала ызылдап жүріп алған шыбынның ізін аңдып, қолында желпуіш қып отырған газетті шоқпарша көтеріп апты» [16, 10-б.]. Сол Жуан Жақайым кейін өйтіп-бүйтіп кандидаттық қорғап, Әзімнің қарамағындағы білдей ғылыми қызметкер болады. Жай қызметкер емес, бастығының шашбауын көтеріп, неше алуан қитұрқы істердің басы-қасында жүреді. Жалғандық пен жағымпаздық кернеген ғылыми ортаның шырақшысына айналады. Бір кездері айтқандары жүріп, жер асты суларының карталарын сызып даңғазалатқанмен, бәрібір жалғандық алысқа ұзамайды. Осы штрихтерден ғылымды жайлаған бюрократизм елес береді.

Қорытынды

Қазіргі әдебиеттану ғылымының көркем туындыны талдау үдерісінде автор және тұлғаның көркемдік концепциясына айрықша мән беру басты сипатқа айналған. Шындығына келгенде, шығарма – автордың көркем ойының жемісі. Жазушының дүниетанымы мен

суреткерлік ұстанымы, өзі өмір кешкен қоғамда қандай жағдай ерекше толқытты, қандай адамдық құндылықты жоғары бағалап, нені жек көрді, орта шындығы туындыдағы кейіпкерлер тағдыры арқылы көрініп жатады. Әр кейіпкердің ар жағында автордың жүйеленген, қорытылған көркемдік әлемі бар. Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» роман-дилогиясындағы осы ерекшелік анықталды.

Шығарманың көркемдік концепциясына назар аудару сол туындының ғана емес, автордың бүкіл шығармашылығының ортақ тіні мен басты бағытын, суреткерлік позициясын айқындауға мүмкіндік береді. Алғашқы «Күткен күн» романынан басталған шығармашылық желі «Қан мен тер» трилогиясында дамытылса, «Соңғы парыз» роман-дилогиясында шырқау биікке көтерілгені аңғарылады. Басты тақырып – Арал теңізі балықшыларының тағдыры. Әр алуан характерлер алдыңнан шығады. XX ғасырдың басындағы ұлы төңкеріс кезінде зорлық пен зұлымдыққа қарсы күрессе, ел басына қатер төнген соғыс уақытында қолына қару алып, бозбала болып қан майданға аттанады, 60-жылдардан басталған экологиялық апат жан дүниесіне зілбатпан ауырлық түсіреді. Романдарында бейнеленетін заман шындықтары бір жағынан жазушының ата-бабасының басынан кешкен талайлы тағдыр жолы болса, екіншіден, автордың өз өмірінің ащы сабақтары. Автор жоқты ойдан шығармайды, барды көркем нұсқалап, жүрек отын құйып, уақыт пен ортаның шыншыл полотносын жасауды, ғасырдың өзекті мәселесін көтеруді мақсат тұтқаны көрсетілді. Ішкі жан дүниенің «мың градустық домнасынан» өткізу шығармашылық психологиясының нәтижесі екені белгіленді. Сол себепті романдарының бас тұлғалары – Еламаннан, Жәдігерден – автордың мінез-қалыбын, өмір ұстанымын танимыз. Әсіресе, мақала объектісі болған «Соңғы парыз» романындағы Жәдігер образына автор қоғамның шала-дүмбілез, бюрократияшыл басшыларына деген шамырқанысын сыйғызған. Жәдігер бойындағы асыл қасиет – адалдық. Адамға деген, туған жерге, табиғатқа деген адалдық – шығармадағы басты мотив. Сең үстінде мұзға айналып, қатып өліп бара жатқан Жәдігер ақырғы деміне шейін теңізге деген адалдығынан таймайды. Жазушы Ә. Нұрпейісов те қолынан қаламы түскенше, Арал теңізінің проблемасын көтерді, теңіздің жыршысына, жоқтаушысына айналды. Автор және тұлға концепциясының ортақ бірлігі осында екендігі пайымдалды.

Жазушы адам жанының терең иірімін Бәкизат образы арқылы танытады. Бәкизат әйел жанының шындығын жан-жақты бейнелеуі жағынан М. Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» әңгімесіндегі Шолпан, Ж. Аймауытовтың «Ақбілек» романындағы Ақбілек, М. Әуезовтің 20-жылдардағы жазған әңгімелеріндегі қазақ әйелдері, Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» туындысындағы Ұлпан, Т. Ахтановтың «Шырағың сөнбесін» романындағы Нәзира образдарын жаңа қырынан байытқан «зая өмір» иесі. Автор өмір туралы, оның ішкі қайшылығы мен күрделі тағлымы жөніндегі философиялық ой-толғамдарын осы образ арқылы ашқан. «Шолпанның күнәсі» әңгімесіндегі Шолпанға кінә арта алмай, өмірдің күрделі болмысына, адам табиғатының соншалықты тұңғықтығына, этика заңына сыймайтын қайшылығына таң қалатының бар. Сол сияқты Бәкизат образы да қалыпты өлшемге сыймайтыны көрсетілді. «Аһ» ұрған әйел жаны, бақытына ұмтылысы, «алтын дегені жезге айналғандағы» күйзелісі, шын асылын кейін танып, тым-тым кеш қалуы – романда психологиялық тереңдікпен, реализмнің қатаң талабымен шынайы суреттеледі. Қаһарманның көркемдік концепциясын танытуда динамизм жетекші принципке айналған. Әйел бақыты – жазушы шығармашылығындағы өзіндік арна. «Қан мен тердегі» Ақбаланы қоғам болып айыптағанмен, жүрекке әмір жүрмейді. Сол секілді Бәкизатқа да «ақыл жүрмейді». Өйткені – ол жеке адам, тұлға. Жазушының әйел образдарын бейнелеудегі көркемдік принципі осыған саятыны зерделенді. Идеалды образ жасаудан автор бас тартады. Образдардың өзара ықпалдастығы романда айқын көрінген. Жәдігер-Бәкизат-Әзім тұлғалары бірін-бірі ашып, бірін-бірі сәулелендіреді. Бұл қаһарманның біреуі жоқ болса, роман идеялық-көркемдік тұтастығынан айырылып, ойсырап тұрар еді.

Ә. Нұрпейісов романдарында теңіз – мекен мен мезгіл бірлігінің көрінісі, ымырасыз айкас алаңы, характерлердің шын кейпінің бейнелену орны. Экологиялық апат пен адам тағдырының тығыз бірлікте шебер суреттелуі шығарманың көркемдік бәсін биіктетіп, автор концепциясының толыққанды ашылуына мүмкіндік жасаған. Автор концепциясы, суреткерлік мұраты – экологиялық апаттың зардабын, келешекте төндіретін қатерін адамзатқа ескерту. Адам табиғаттың қожайыны емес, табиғат – адамның алтын бесігі, тіршілік көзі. Бүгін табиғатқа залал келтірсең, ертең табиғаттың кесірі сан еселеп алдыңнан шығуы мүмкін. Экология – қазіргі уақытта ғаламдық тақырып. Соның қатарында Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романының алатын орны айрықша екені анықталды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Сиюхов С.Н. Особенности понятия «Художественная концепция личности // Вестник Майкопского государственного технологического университета. – 2014. – №3. [Электронды ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-ponyatiya-hudozhestvennaya-kontseptsiya-lichnosti> (қаралған күні: 25.11.2021)
2. Бабшанова Г.Н. Художественная концепция личности в прозе сибирско-татарских писателей XX века: Занкиев Я.К., Сулейманов Б.В.: дисс. ... канд. филол. наук. – Тобольск, 2009. – 150 с.
3. Гапон Е.С. Художественная концепция личности в творчестве В.Г. Распутина 1990–2000-х гг.: дисс. ... канд. филол. наук. – Армавир, 2001. – 167 с.
4. Гуреев В.Н. Формирование художественной концепции человека в поздний советский период // Вестник Воронежского государственного университета. Сер. Филология. Журналистика. – 2008. – №1. – С. 31–33.
5. Павлов Ю.М. Художественная концепция личности в русской и русскоязычной литературе XX века: автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – М.: ИМЛИ РАН, 2004. – 374 с.
6. Панеш У.М. Типологические связи и формирование художественно-эстетического единства адыгских литератур. – Майкоп: Адыг. кн. изд-во, 1990. – 285 с.
7. Урманов А.В. Поэтика прозы Александра Солженицына. – М.: Прометей, 2000. – 231 с.
8. Хуажева Н.Х. Художественная концепция личности в прозе Аскера Евтыха: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Майкоп, 1999. – 167 с.
9. Оразбек М. Автор және шығармашылық процесс. – Алматы: Атамұра, 2006. – 486 б.
10. Колобаева Л.А. Концепция личности в творчестве М. Горького: учебное пособие. – М.: Изд-во Московского университета, 1986. – 54 с.
11. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Т. 1. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.
12. Худайбергенов Н.Ж. Қазіргі қазақ прозасындағы жалпыадамдық құндылықтар (1991–2016): Философия докторы (PhD) ... дисс. – Алматы, 2020. – 163 б.
13. Нұрғали Р. Сөз өнерінің эстетикасы. – Астана: Елорда, 2013. – 388 б.
14. Жақсылықов А. Ә. Нұрпейісов романдары туралы пікірлер. [Электронды ресурс]. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/anurpeiisov-romandary-turaly-pikirler__12395 (қаралған күні: 25.11.2021)
15. Нұрпейісов Ә. Қан мен тер. – Алматы: Жазушы, 1977. – 824 б.
16. Нұрпейісов Ә. Соңғы парыз. Роман. – Алматы: Жазушы, 1999. – 472 б.
17. Тоқаев Қ. Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы. 2022 жылғы 16 наурыз. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-1622340> (қаралған күні: 25.11.2022)
18. Қабдолов З. Сөз өнері. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. – Алматы: Мектеп, 1976. – 375 б.
19. Жарылғапов Ж.Ж. Ұлттық прозадағы ағымдар типологиясы: монография. – Қарағанды: ЖШС «Арқо», 2011. – 182 б.
20. Нусупова А.Ж. Ш. Мұртазаның «Тамұқ» шығармасындағы Тұрар образы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №3 (117). – Б. 91–99. <https://doi.org/10.47526.2020/2664-0686.009>

21. Кекілбайұлы Ә. Сең соққандай сергелдең. Кіт.: Нұрпейісов Ә. Соңғы парыз. Роман. – Алматы: Жазушы, 1999. – 472 б.
22. Ергөбек Қ. Арыстар мен ағыстар. – Астана: Таным, 2003. – 360 б.

REFERENCES

1. Siiuhov S.N. Osobennosti poniatiia «Hudojestvennaia koncepciia lichnosti [Features of the concept of «Artistic concept of personality»] // Vestnik Maikopskogo gosudarstvennogo tehnologicheskogo universiteta. – 2014. – №3. [Electronic resource]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-ponyatiya-hudozhestvennaya-kontsepsiya-lichnosti> (qaralghan kuni: 25.11.2021) [in Russian]
2. Babshanova G.N. Hudojestvennaia koncepciia lichnosti v proze sibirsko-tatarskih pisatelei XX veka: Zankiev Ia.K., Suleimanov B.V. [The artistic concept of personality in the prose of Siberian Tatar writers of XX century: Zankiev Ya.K., Suleymanov B.V. Tobolsk]: diss. ... kand. filol. nauk. – Tobolsk, 2009. – 150 s. [in Russian]
3. Gapon E.S. Hudojestvennaia koncepciia lichnosti v tvorchestve V.G. Rasputina 1990–2000-h gg. [The artistic concept of personality in the works of V.G. Rasputin 1990-2000-ies.]: diss. ... kand. filol. nauk. – Armavir, 2001. – 167 s. [in Russian]
4. Gureev V.N. Formirovanie hudojestvennoi koncepcii cheloveka v pozdnyy sovetskiy period [Formation of the artistic concept of man in the late Soviet period] // Vestnik Voronejskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. Filologiya. Jurnalistika. – 2008. – №1. – S. 31–33. [in Russian]
5. Pavlov Iu.M. Hudojestvennaia koncepciia lichnosti v russkoi i russkoiazychnoi literature XX veka: avtoref. diss. ... d-ra filol. nauk. [The artistic concept of personality in the Russian and Russian-language literature of XX century: abstract. diss.]. – M.: IMLI RAN, 2004. – 374 s. [in Russian]
6. Panesh U.M. Tipologicheskie svyazi i formirovanie hudojestvenno-esteticheskogo edinstva adyghskih literatur [Typological connections and the formation of artistic and aesthetic unity of the Adyghe literatures]. – Maikop: Adyg. kn. izd-vo, 1990. – 285 s. [in Russian]
7. Urmanov A.V. Poetika prozy Aleksandra Soljenicyna [The poetics of Alexander Solzhenitsyn's prose]. – M.: Prometei, 2000. – 231 s. [in Russian]
8. Huajeva N.H. Hudojestvennaia koncepciia lichnosti v proze Askera Evtyha: avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. [The artistic concept of personality in the prose of Asker Yevtykh: abstract. diss.]. – Maikop, 1999. – 167 s. [in Russian]
9. Orazbek M. Avtor jane shygarmashylyq process [Author and creative process]. – Almaty: Atamura, 2006. – 486 b. [in Kazakh]
10. Kolobaeva L.A. Koncepciia lichnosti v tvorchestve M. Gorkogo: Uchebnoe posobie [The concept of personality in the works of M.Gorky]. – M.: Izd-vo Moskovskogo universiteta, 1986. – 54 s. [in Russian]
11. Baitursynuly A. Alty tomdyq shygarmalar jinagy [Collection of works in six volumes]. T. 1. – Almaty: El-shejire, 2013. – 384 b. [in Kazakh]
12. Hudaibergenov N.J. Qazirgi qazaq prozasyndagy jalpyadamdyq qundylyqtar (1991–2016): Filosofiiia doktory (PhD) ... diss. [Universal values in modern Kazakh prose (1991–2016): Diss. Doctor of Philosophy (PhD)]. – Almaty, 2020. – 163 b. [in Kazakh]
13. Nurgali R. Soz onerinin estetikasy [Aesthetics of the art of speech]. – Astana: Elorda, 2013. – 388 b. [in Kazakh]
14. Jaqslylyqov A. A. Nurpeiisov romandary turaly pikirler [Reviews about the novels of A. Nurpeisov]. [Electronic resource]. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/anurpeiisov-romandary-turaly-pikirler_12395 (qaralghan kuni: 25.11.2021) [in Kazakh]
15. Nurpeiisov A. Qan men ter [Blood and sweat]. – Almaty: Jazushy, 1977. – 824 b. [in Kazakh]
16. Nurpeiisov A. Songy paryz [The final respect]. Roman. – Almaty: Jazushy, 1999. – 472 b. [in Kazakh]
17. Toqaeв Q. Jana Qazaqstan: janaru men jangyru joly [New Kazakhstan: the path of renewal and modernization]. 2022 jylgy 16 nauryz. [Electronic resource]. URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-1622340> (qaralghan kuni: 25.11.2022) [in Kazakh]
18. Qabdolov Z. Soz oneri [The art of the word]. Ondelip, tolyqtyrylgan ekinshi basylymy. – Almaty: Mektep, 1976. – 375 b. [in Kazakh]

19. Jarylgapov J.J. Ulttyq prozadagy agymdar tipologiiasy: Monografiia [Typology of trends in National prose: monograph]. – Qaragandy: JhShS «Arko», 2011. – 182 b. [in Kazakh]
20. Nusupova A.J. Sh. Murtazanyн «Тамұқ» shygarmasyndagy Turar obrazy [The image of Turar in the work «Tamuk» by Sh. Murtaza] // Iasauı universitetinın habarshysy. – 2020. – №3 (117). – B. 91–99. <https://doi.org/10.47526.2020/2664-0686.009>[in Kazakh]
21. Kekilbaiuly A. Sen soqqandai sergelden [As if in a dream]. Kit.: Nurpeiisov A. Songy paryz. Roman. – Almaty: Jazushy, 1999. – 472 b. [in Kazakh]
22. Ergobek Q. Arystar men agystar [Worthys and streams]. – Astana: Tanyım, 2003. – 360 b. [in Kazakh]